

LA MASIA

LA COLONITZACIÓ AGRÀRIA DE LA MUNTANYA VALENCIANA

Rafael Cebrián Gimeno

■ SUPERPOBLACIÓ I MANCANCES AGRÀRIES EN EL SEGLE XVIII

A finals del segle XVII, en el declivi de l'imperi i esplendor de les lletres i les arts, la profunda crisi que havia enfosquit la vida espanyola remunta les seues mancances, i els beneficis de la recuperació s'estenen i es desenvolupen durant el segle XVIII. Millores econòmiques generalitzades i un canvi revolucionari en la medicina disminueixen la mortalitat, especialment en la infància, i generen un increment demogrà-

fic espectacular. L'augment poblacional implica una major demanda d'aliments que la producció agrícola no és capaç de satisfer, un greu problema que s'afronta habilitant noves terres per al conreu.

El barroc valencià, en l'encara Regne de València, afig als infortunis generals la greu crisi política i social i la depressió econòmica que succeeix a l'expulsió dels moriscos. La pragmàtica reial aplicada l'any 1609 sobre aquest cos social té repercussions especials en la demografia valenciana amb la pèrdua d'un terç aproximat de la població, percentatge estimat pels demògrafs en un context de censos imprecisos i que causa un seriós daltabaix econòmic per a un

© Fotos article: Rafael Cebrián

Mas de Clapissa, Vallibona (Castelló).

país que perd tan important força de treball, suport de les rendes senyorials de l'interior muntanyós i, a més, estimable massa consumidora, a pesar de la debilitat de la seua posició marginada.

Durant el segle XVIII la població valenciana es va duplicar respecte a la del segle anterior. El dèficit alimentari que comporten tan elevades taxes de creixement força a recuperar les parcel·les abandonades pels moriscos, pobladors fins a la seua expulsió d'àmplies zones muntanyoses en percentatges molt elevats, sempre per damunt dels cristians, la presència dels quals en moltes localitats es reduïa als dispositius de control sobre la població islàmica. Els buits mudèjars es van cobrint amb les emigracions aragoneses i castellanes limítrofes al Regne, nous colons que s'integren sota opressives condicions de refeudalització, per ocupar les llars abandonades i rescatar els conreus que romanien improductius. Com que aquests camps van resultar insuficients, es va imposar la necessitat d'obrir i aplanar noves terres en el cor d'una turmentada i accidentada geografia de parcs recursos.

Les noves parcel·lacions prolonguen l'expansió agrícola des del segle XVIII i el XIX, i arriben fins a les primeres dècades del XX, una esforçada lluita dels llauradors valencians per ampliar la superfície dels conreus, transformant els ermassos de les adustes muntanyes en camps amb què amortir la manca d'aliments, en un període de la història de l'agricultura en què l'extensió dels conreus mantenia una forçada dependència de proporcionalitat amb el nombre d'habitants que havia d'alimentar. En les acaballes del segle XVIII, Cavanilles, cronista d' excepció del procés, documenta en les seues *Observaciones* la forçada conquesta de terres marginals –l'angoixa de la terra–, i la recuperació dels despoblats moriscos, afirmant: «No hi ha dubte que es conrea avui en el regne el doble de terres que a principi de segle.» De ment oberta i progressista, preocupat per l'agricultura, que ell defineix com a «font inesgotable d'abundància i felicitat», fa propostes de millora i crítiques socials d'acord amb el seu esperit pur d'il·lustrat. Ben sovint utilitza les dades que sobre la població morisca subministra Escolano (1560-1619), per comparar-les amb l'enfonsament demogràfic posterior a l'expulsió i el vertiginós creixement següent que duplica la població, amb taxes superiors a la resta

d'Espanya. L'atenta lectura de les *Observaciones* subministra un valuós cabal d'informació i mostra quin va ser l'impuls emanat de la Il·lustració.

■ POBLAMENT DISPERS: LA MASIA

L'expansió agrícola no sols responia a la demanda creixent d'aliments, sinó també a la necessitat de proporcionar feina i distribuir l'excés poblacional. Els municipis parcel·len terres pròpies, amb anterioritat dedicades al pasturatge o a bosc. Un nou marc jurídic fa possible aquesta expansió colonitzadora, amb les resolucions monàrquiques impulsades pels borbons, especialment per la política agrària de Carles III: lleis desvinculadores i desamortitzadores, abolicions que alliberen terres estatals, de reialenc i d'ordes militars, disposicions encoratjades per la Il·lustració i la seua identificació amb les transformacions socials i econòmiques de millora en l'esfera pública. Amb les desamortitzacions en el segle XIX, arriba el desmantellament dels senyorius nobiliaris i eclesiàstics, en un canvi de les estructures de propietat que redimeix i privatitza grans extensions de terres i àrees forestals.

Les noves parcel·lacions quedaven fora de l'entorn de les poblacions, a vegades situades a grans distàncies: les millors terres, més productives i més bones de treballar, estaven ja ocupades des de feia segles, de manera que els nous colons no accedien a sòls potencialment agrícoles per condicions naturals. Calia aplanar i crear àrees artificials de cultiu, construint terrasses escalonades als vessants de les muntanyes. Alguns d'aquests bancals eren obra dels moriscos, abandonats amb l'expulsió i després recuperats. A aquests conreus tan durament guanyats a l'erm, acudien els fills dels llauradors pobres que el creixement demogràfic deixava sense terra, desheretats vinguts a vegades de molt lluny i forçats per la manca d'oportunitats a aquests conreus de la necessitat. Els camps oberts en aquestes condicions tan severes, corresponien en la seua immensa majoria al secà i estaven bàsicament destinats a pal·liar l'enorme falta de blat. El model d'expansió agrícola dispersa la població en l'ocupació del territori com a alternativa a les agrupacions urbanes i va donar lloc a una nova classe llauradora. La colossal i desproporcionada inversió de força humana ens

**«LA PROLIFERACIÓ DE MASIES
I POBLACIÓ DISPERSA, COM A
MODEL DE VIDA I ECONOMIA,
COMPRÈN UNA CRONOLOGIA
D'AUGE D'UNS 200 ANYS, QUE
DEFINITIVAMENT TANCA EL SEU
CICLE EN EL SEGLE XX»**

Mas fortificat, Culla (Alt Maestrat).

Mas Nou, Vistabella (Alcalatén).

Mas de Castellfort (Ports).

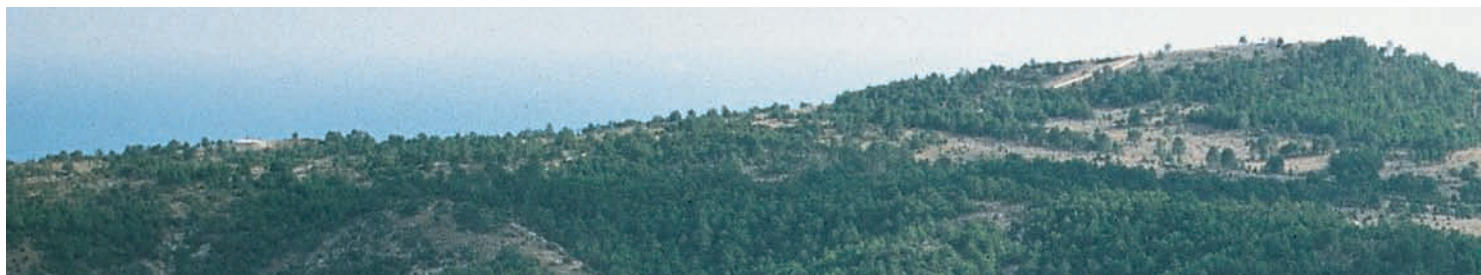
ha llegat un expressiu paisatge material del treball agrícola en què sorgeix l'habitatge unifamiliar aïllat i indissociable de l'explotació, la masia o el mas, segons l'àrea lingüística en què s'ubique. La proliferació de masies i població dispersa com a model de vida i economia comprèn una cronologia d'auge d'uns 200 anys, que definitivament tanca el seu cicle en el segle XX.

■ VIDA I ECONOMIA A LA MASIA

La masia és una organització socioeconòmica autàrquica, d'àmbit familiar i d'explotació agrícola i ramadera. S'identifica el mas com la casa unifamiliar, les dependències annexes i la propietat de les seues pertinences. La casa habitatge, alçada en el mateix lloc de treball i al centre d'hisendes relativament grans, era habitada de manera permanent, a fi de rendibilitzar al màxim les jornades de treball de sol a sol i evitar els llargs i lents desplaçaments a peu o en cavalleria des dels pobles més pròxims. Excepcionalment s'agrupaven algunes masies, conformant un barri, germen, a vegades, d'un llogaret. Aquesta servitud a l'explotació condemnava els seus habitants al profund aïllament i a l'obligada autosuficiència, en règim d'autoconsum de la seua producció, que, dins de les precàries condicions en què es desenvolupava la propietat, generaven escassos excedents per comercialitzar-los, en una economia pràcticament de supervivència. A la privació de relació social, altres problemes humans es derivaven de l'aïllament, com ara les dificultats d'assistència mèdica en les malalties, accidents, parts i escolaritat dels xiquets.

El destí dels nous conreus acudia de manera prioritària als cereals, amb el blat com a preferent, deficient en l'agricultura valenciana: *terres de pa*, el pa i els derivats de la farina com a aliment bàsic de les classes més desfavorides. Per al consum familiar: llegums, fruiters i el xicotet hort. El ramat, ovelles i cabres, subministrava al rebost familiar carn, llet, brull, formatge, productes que, junt amb els escassos excedents agrícoles, es comercialitzaven per vendre'ls o, més sovint, es feien servir com a valor d'intercanvi. La precària subsistència en el mas es complementava amb altres feines, especialment durant la inactivitat agrícola en el repòs hivernal dels camps, temps en què el masover podia contractar-se lluny de casa, com a bracer o en el comerç de la neu.

En la diversitat d'elements constitutius del paisatge antropològic de la masia, hi ha una relació estricta entre el medi i l'home, conseqüència de la transformació de l'espai físic i de l'aprofitament que se'n feia, regit

El Mas Blanc (a dalt i foto de doble pàgina), a la Tinença de Benifassà (Baix Maestrat). El Mas Blanc va ser quartell general de Cabrera en la primera guerra carlista.

Serra de la Nevera, Catí (Alt Maestrat).

Mas del Racó, Forcall (Ports).

«A LES NITS HIVERNALS, LES LLARGUES
VETLADES VORA EL FOC NO DEIXAVEN
OCIOSA LA FAMÍLIA, OCUPADA EN UNA
INFINITAT DE TASQUES DE MANTENIMENT,
RELEGADES PER A QUAN EL MAL TEMPS
FORÇAVA A RECLOURE'S EN L'HABITATGE.»

pels cicles naturals. Un paisatge de la paciència, elaborat exclusivament amb l'esforç físic, modelat a mà i amb la utilització dels materials a disposició en l'entorn: l'habitatge al centre dels camps estesos en amfiteatre de terrasses superposades, bancals seguint corbes de nivell i desiguals plantes de mitja lluna, aprofitant l'escorrentia de les aigües meteòriques pels tàlvegs i vessants. Una parcel·lació irregular condicionada a la morfologia del relleu, molt lluny de la perfecta geometria i horitzontalitat dels conreus hortolans, guanyant el tros a pams, a vegades poc més gran que un cossioll, i un grapat de fruits com a collita. En les proximitats, algun bosquet deliberadament respectat, proveïa de llenya per a cuinar i escalfar-se. Per al ramat, els corrals i abeuradors; els assagadors entre els camps, limitats per parets de pedra seca, pujaven directament a les pastures.

■ LA CASA

Amb independència de factors econòmics i socials que diversifiquen l'envergadura i el port de la masia, la característica de les construccions respon en el seu disseny a les necessitats de l'explotació i a la climatologia. L'arquitectura, com a art funcional, dóna compte del mitjà de treball, de la vida i els costums dels seus constructors. L'edifici principal, l'habitança, ocupa ben sovint estreps o replans rocosos vora algun cingle, a fi d'alliberar les anhelades terres de cultiu, supeditant certs aspectes de comoditat a la productivitat. A la planta baixa es troba l'estança preferent, la cuina, amb el forn i la llar, espai afectiu familiar i social on es rep parents i amics davant la llar sacralitzada per compartir el menjar, el vi i la tertúlia davant el foc. En les llargues nits hivernals, aquest ritual d'íntima trobada confortava la família amb el vigor i l'ancestral embriuament del foc. A la planta superior, les cambres. L'entrada a la casa s'orientava al migdia per rebre a l'hivern la carícia primerenca i càlida del sol. En les austeres façanes no falta el tímida detall ornamental, la modesta concessió estètica a la vida diària que identifica la casa amb els seus habitants.

L'habitatge articula en el seu entorn una sèrie de dependències i construccions auxiliars (corrals, quadres, eres, abeuradors, graners, pous, assagadors), elements alçats en gran part amb la tècnica de la pedra seca, la sàvia arquitectura de mínims, el material de la qual és la pedra sense argamassa de compactació, que es prodiga com un càstig a la muntanya mediterrània. En la multiplicitat de tasques del dia a dia i en els períodes estacionals que regien els ritmes vitals de la masia, tot obeeix a un fi i tot s'interrelaciona en una

Mas els Talàs, Vallibona (Ports).

«A L'INTERIOR VALENCIÀ, LA DARRERA
GENERACIÓ DE MASOVERS ENCARA
COMPTA AMB ALGUNS DELS SEUS
PROTAGONISTES, HOMES I DONES
QUE VAN VIURE LA INFÀNCIA I PART
DE LA SEUA JOVENTUT EN ELS ANYS
FINALS DE LES MASIES»

elaborada cultura material. L'economia de recursos vertebrava el comportament familiar i dirigeix els seus actes i objectius, on res sobra i tot es recicla o es destina a activitats complementàries (fins i tot el menjar, que manté l'estalvi com a premissa en la reunió familiar davant la taula i el foc). Mai no es malbaratava res i les sobrees són el component d'una saborosa i imaginativa gastronomia del dia següent. Quan no, les restes són el festí de l'insubstituïble porc, reserva del rebost masover, i dels animals i l'aviram. Les societats tradicionals no generaven residus dins del sistema de cicles que s'autoalimentaven.

La masia produïa tot el que és necessari per a viure dins d'un règim de consum propi a costa d'esgotades jornades de sol a sol. A les nits hivernals, les llargues vetllades vora el foc no deixaven ociosa la família, ocupada en una infinitat de tasques de manteniment, relegades per a quan el mal temps forçava a recloure's en l'habitatge. La letargia de l'agricultura durant els mesos freds era aprofitada també per a alçar nous bancals; un llegat de tradició oral diu que cada home construïa al llarg de la seua vida una nova andana, amb la qual cosa augmentava la superfície de cultiu i renda familiar en la rotació productiva dels secans (l'alternança d'obligat repòs biennal per a regenerar la terra, el guaret, era el moment en què s'hi introduïa el ramat com a únic adob). En els períodes de més feina, en la urgència que exigia la temporalitat de les collites, la batuda, la matança, tots els braços eren necessaris i la duresa del treball no eximia ningú, foren xiquets o ancians, ni tan sols les dones embarassades.

Sobre aquest complex món de marginalitat i renúncies s'abatien ben sovint els infortunis. D'una banda, la incertesa de la producció subjecta a l'atzar de la meteorologia; la mirada esperançada i temerosa cap al cel d'on provenia la pluja i la neu benefactores, i la maledicció de la sequera, la gelada tardana o la pedregada. Les càrregues impositives, l'endeutament i l'arrendament angoixaven la vida del masover. Les desamortitzacions i la inversió burgesa i de l'Església en masies desviaven inversions capitalistes d'arrendament, aprofitant l'esforç humà en la fam de terra. Les guerres carlines van afegir incertesa i temor a les famílies masoveres. Ramón Cabrera, el Tigre del

Maestrat, sense efectius militars per enfrontar-se en camp obert als exèrcits liberals, va portar els fronts a l'àmbit de les muntanyes, on va maniobrar a gust amb la mobilitat de les seues partides. Per al quarter de l'encrespat relleu de la serra, les masies formaven part de la logística guerrillera; un episodi d'enfrontament que es repeteix en la guerra civil de 1936-39 amb el seu seguici de por, crueltat i violència, quan les masies van quedar enmig de les conteses entre el maquis i la Guàrdia Civil.

L'aïllament reforçava la solidaritat masovera, necessitada de la mà amiga en els moments de dificultat, en els accidents, malaltia o parts. S'acudia a recollir les collites si la malaltia o altres problemes impediaven fer-ho als seus amos. Els diumenges, les festes i esdeveniments locals portaven la momentània alegria als masovers i els alleugerien dels seus pesars; tots reunits, amb el cerimonial de la paella, el vi, la

tertúlia i les històries vora la llar, restablien el tènue teixit humà, debilitat per la soledat i la distància. Algú tocava una guitarra o bandúrria, i la música trencava el silenci de les muntanyes invitant al ball. Per als més joves, homes i dones, era com un ritual d'iniciació, la mirada que aguaitava a un món de paranys i il·lusions, obert més enllà del restringit espai personal de la casa familiar, els camps i les muntanyes.

**«HEM TRANSMÈS LA DEFORMADA
I INCOMPLETA IMATGE D'UN PAÍS
DE FERACES I CÀLIDES TERRES
POBLADES DE LLAURADORS
FELIÇOS, UN CLIXÉ EXPORTABLE
I VERAÇ PER A LES TERRES
LITORALS, PERÒ QUE NO
IDENTIFICA LA PLURALITAT
D'UNA GEOGRAFIA DIFÍCIL»**

■ LA FI DE LES MASIES

Amb el trànsit del segle XIX al XX, les terres valencianes arriben al màxim poblament rural. La societat agrària tradicional entra en crisi i inicia un declivi imparable, incapaç de contrarestar els sistemes capitalistes, les economies de mercat i les concentracions urbanes de les grans ciutats. Davant un nou marc de relacions laborals i de canvi en els sistemes de producció, l'agricultura de muntanya perd rendibilitat; no pot ser mecanitzada a causa de les seues limitacions i del relleu. El model d'economia sustentat durant segles, ja esgotat, respon amb l'èxode cap al litoral com a alternativa, cap als dinamitzadors focus industrials de la nova societat industrial i urbana.

La guerra civil (1936-39) va estabilitzar la demografia en el món rural (al camp, almenys, es podia menjar), i va alentir de manera conjuntural el

col·lapse dels sistemes tradicionals, que van sobreviure amb els seus procediments arcaics durant les estretors de la postguerra i l'autarquia franquista. Espanya, empobrida, sosté la societat agrària preindustrial, però la reconstrucció de l'Europa que renaix de les ruïnes d'una guerra destructiva, la tardana i convulsa industrialització espanyola i el brot d'un fenomen econòmic social de gran magnitud, el turisme, activen la vertiginosa desagrariació interior, arrossegant els més joves a la recerca d'un horitzó de desenvolupament personal fora del ferri i arcaic sistema de la societat agrària. Els primers a desertar del tros, com no podia ser d'una altra manera, són els masovers, que deixaven en el silenci de les masies abandonades una vida gens idíl·lica, llaurada per l'estretor i l'infortuni.

La resistència antifranquista organitzada en el maqui, amb els seus quaters guerrillers amagats en el laberint agrest de les muntanyes, esperant la fi de la lluita contra el feixisme a Europa i l'alliberament d'Espanya, sosté en dramàtiques condicions exèrcits organitzats amb l'ancestral estratègia nacional de les guerrilles. El maquis i la repressió franquista protagonitzada per la Guàrdia Civil, els ardents calius de la guerra enfrontats en una dura geografia, deixa al mig del cruent escenari la masia i precipita l'abandonament, un episodi més de violència i crueltat, silenciats pels vencedors en la llarga postguerra dels vençuts. El maquis s'aprovisionava ben sovint del mas, on no era excepcional la connivència i també la presència entre les seues files d'alguns masover. La Guàrdia Civil sabia d'aquestes trobades i vincles i obligava els masovers i les seues famílies a pernoctar als pobles: en un període en què els desplaçaments encara es feien a peu o en cavalleria, les hisendes desateses van anticipar la fi de les masies que l'atrotinat *desarrollismo* dels anys seixanta i setanta va condemnar definitivament.

■ PAISATGES DEL RECORD

En l'extensa i encrespada orla muntanyosa que guarneix l'interior valencià, les inertes restes materials del treball i la vida a les masies configuren un paisatge social i cultural d'un ahir pròxim: la darrera generació de masovers encara conserva alguns dels seus protagonistes, homes i dones que van viure la infància i part de la seua joventut en els anys finals de les masies. Un paisatge despulat de vida i dipositari en el seu abandó dels trets d'identitat i història dels llauradors valencians en la lluita per l'existència. La magnitud i extensió dels seus vestigis revela expressivament la dispari-

Mas de la Mola Garumba, Forcall (Ports).

Mas d'en Segures, la Tinença de Benifassà (Baix Maestrà).

Mas de Costa, Lluçena (Alcalatén).

Abric de pastor de pedra seca (Castelló).

tat agrícola i la notable dualitat de les terres valencianes, una cridanera dicotomia que simplifiquem amb l'esquema litoral/interior, regadiu/secà. Hem transmès la imatge deformada i incompleta d'un país de terres feraces i càlides poblades de llauradors feliços, un clixé exportable i veraç per a les terres litorals, però que no identifica la pluralitat d'una geografia difícil, on l'home s'ha instal·lat com ha pogut, modelant un mosaic de paisatges a la seua mesura que, en la seua diversitat i imaginativa resposta davant un medi no sempre generós, conforma la singularitat històrica i cultural d'aquest país mediterrani.

Com a model productiu i social extingit, el seu testimoni ja és, per definició, un patrimoni de significació cultural i ben social, un escenari etnogràfic dilatat que no sembla que s'haja valorat en tota la seua magnitud; un llegat inexorablement condemnat a la desaparició, davant la impossibilitat material de sostenir tan considerable herència. No sé si s'han inventariat les masies, ni quantificat els centenars de quilòmetres de bancals, camins, cases i construccions associades

«EN L'ACTUALITAT JA NO HI HA MASIES HABITADES I LA MAJORIA ESTAN EN RUÏNA AVANÇADA»

al procés. En l'actualitat ja no hi ha masies habitades i la majoria estan en ruïna avançada. Amb l'automoció, algunes han estat reutilitzades, però amb altres fins; sense ocupació permanent i amb modificacions en les seues estructures que han suposat la renúncia als seus

trets genuïns. La pèrdua d'aquestes construccions comporta també la de la toponímia, la tradició oral, l'ús i lèxic que generava la diversificació d'eines i tasques, claus de lectura i interpretació. L'excursionisme cultural, amb el seu contacte directe, pas a pas, amb la realitat física i humana de la terra, ha estat testimoni i cronista de l'enfonsament

de la societat agrícola rural, activa fins als anys cinquanta del segle passat, quan les darreres generacions de masovers encara donaven vida a terres sempre assedegades, en un paisatge sensorial i emotiu, de components naturals i culturals, ara del silenci i el record. ☺

Rafael Cebrián Gimeno. Centre Excursionista de València. Autor de *Por las cumbres de la Comunidad Valenciana*.